

સંસ્કૃત શિક્ષણમાં અનુવાદ

ડો.પ્રીતિ જે ચૌહાણ

આર.કે દેસાઈ કોલેજ ઓફ એજ્યુકેશન,વાપી MOB. NO. 9892885078

સારાંશ

સંસ્કૃત શીખવવું એટલે અનુવાદ કરતા શીખવવું -એવો શિક્ષક પ્રિય ખ્યાલ મહંશે પ્રવર્તે છે. આ અનુચિત ખ્યાલને હાલની પરીક્ષાના પ્રશ્નપત્રોના પરીરૂપોનું પીઠબળ છે. અનુવાદ ને સંસ્કૃત ભાષા શિક્ષણમાં પુનઃ સન્માનીય સ્થાન મળે તે સ્તરે અધ્યયન અધ્યાપન પ્રક્રિયાને પ્રતિષ્ઠિત કરવી ઘટે. પ્રસ્તુત વિચારને કેન્દ્રમાં રાખીને આ સંશોધન લેખમાં સંસ્કૃત શિક્ષણ માં ગદ્ય, પદ્ય અને વ્યાકરણમાં અનુવાદનું મહત્વ, અનુવાદ માટે શિક્ષકે પ્રાપ્ત કરવાના કૌશલ્યો, અનુવાદ માટે શિક્ષકે ધ્યાનમાં રાખવાની બાબતો પ્રસ્તુત કરવામાં આવેલ છે.

આ સંશોધન લેખનો વિષય નીચે પ્રમાણે છે :

સંસ્કૃત શિક્ષણમાં અનુવાદ

પ્રસ્તુત સંશોધન લેખના શીર્ષકમાં સમાવિષ્ટ મહત્વપૂર્ણ શબ્દોની વ્યાખ્યા નીચે પ્રમાણે છે.

શબ્દોની વ્યાખ્યા

પ્રસ્તુત સંશોધન લેખના શીર્ષકમાં સમાવિષ્ટ મહત્વપૂર્ણ શબ્દોની વ્યાખ્યા નીચે પ્રમાણે છે.

સંસ્કૃત શિક્ષણ

સંસ્કૃત શિક્ષણ અર્થાત માધ્યમિક શાળામાં શીખવાતી સંસ્કૃત ભાષાનું શિક્ષણ. માધ્યમિક શાળામાં સંસ્કૃત ભાષા પ્રશિષ્ટ ભાષા તરીકે વૈકલ્પિક વિષય તરીકે શીખવાય છે.

પ્રસ્તુત સંશોધન લેખમાં સંસ્કૃત શિક્ષણ એટલે માધ્યમિક શાળામાં શીખવાતો સંસ્કૃત વિષય અને તેનું શિક્ષણ.

અનુવાદ

અનુ + વદ = અનુવાદ

અર્થાત, ની પાછળ બોલવું. ભાષાંતર.

સંસ્કૃત ભાષા લોક વ્યવહારની ભાષા ન હોવાથી હાલ વર્ગખંડમાં સંસ્કૃત ભાષાનું ભાષાંતર કરીને સંસ્કૃત વિષય શીખવવામાં આવે છે

પ્રસ્તાવના

સંસ્કૃત ભારતની સંસ્કૃતિ ની ભાષા છે આમ છતાં સંસ્કૃત ભાષા અધિકતર લોકોની માતૃભાષા ન હોવાથી મોટે ભાગના લોકો સંસ્કૃત માં વિચારવા ટેવાયેલા નથી. આથી સંસ્કૃતનું જે કંઈ પણ જ્ઞાન અંતર્ગત કરવામાં આવે છે તે મોટેભાગે માતૃભાષામાં રૂપાંતરિત થયેલું હોય છે. વર્તમાન સ્થિતિ તપાસતા જણાય છે કે સંસ્કૃત ભાષા કે સાહિત્યનો માનસિક અનુવાદ જ આપણને વિદ્વાન બનાવે છે. વિદ્વાન વિચાર અને ભાષા સમૃદ્ધિ માટે વર્ગમાં વૈચારિક આદાન-પ્રદાન માટે તેમજ લેખિત અભિવ્યક્તિ કેળવવા માટે અનુવાદ અનિવાર્ય વાહન બને છે.

ગદ્ય શિક્ષણમાં અનુવાદનું મહત્વ

ગદ્યનો હેતુ કોઈ વિચાર પ્રસ્તુત કરવાનો છે. એ વિચારનો અનુવાદ ન થઈ શકે, પરંતુ જ્યાં સુધી અપરિચિત ભાષાનું પડળ ચીરાઈ નહીં ત્યાં સુધી એ ભાષામાં વ્યક્ત થયેલો વિચાર અપ્રસ્તુત રહેશે. માતૃભાષામાં અનુવાદ ન થાય ત્યાં સુધી સંસ્કૃત વાક્ય માત્ર દેવનાગરી અક્ષરોનું ઝાંખાડું બની રહે છે. અનુવાદ થતાં અર્થ બોધ થાય છે અને વિચાર પાખ્યાની કશુક શોધી કાઢવાની સંતુષ્ટિ અનુભવાય છે. આમ, અનુવાદ આનંદપ્રદ પ્રવૃત્તિ છે. દંડી જેવા શબ્દસ્વામીના સાહિત્યની આભા હેઠળ રમણ કરતાં ગદ્યનો અનુવાદ કરવાનો હોય ત્યારે અનુવાદની અધૂરપ છતી થાય છે. સંસ્કૃત ભાષા અર્થગ્રહણ ભાષા છે. આથી ક્યારેક અનુવાદ

અર્થવાહી બનતો નથી અથવા તેનું સ્વરૂપ ગુજરાતીમાં ઉતારી શકાતું નથી.આમ અનુવાદ સંસ્કૃત ભાષા શિક્ષણમાં ખૂબ જરૂરી હોવા છતાં ઉણો ઉતરે છે.

પદ્ય શિક્ષણમાં અનુવાદનું મહત્વ

poetry is what disappears in Translation.

-

Robert Frost

અર્થાત,અનુવાદ કરવામાં હાથતાળી છટકી જાય તે જ કવિતા છે.

પદ્યમાં કાવ્યતત્ત્વ અનુવાદને બાપે માર્યા વેર છે. પરંતુ, સર્વનાશે સમુત્પન્નને અર્ધ ત્યજતી પંડિત..એ ન્યાયે પદ્ય .શિક્ષણ માં અનુવાદ અધકચરુ મહત્વ ધરાવે છે. પદ્યનો અનુવાદ કરવામાં એટલે તો આપણે પહેલા અન્વય કરીએ છીએ,પદ્ય અને ગદ્ય નું સ્વરૂપ આપીએ છીએ અને પછી જ ગદ્ય રચનાનો ભાષાંતર અર્થાત અનુવાદ કરીએ છીએ.આમ કરવું અનિવાર્ય એટલા માટે છે કે આપણી પાસે કાવ્યના ભાવ ને પામવા માટે ભાષા અને તેના અર્થો સિવાય અન્ય કોઈ સીડી નથી.એક વખત અનુવાદ દ્વારા અર્થ બોધ થાય કે પછી વાચકનું ચિત્ત તે અર્થોની સગર્ભતાના સળ ઉવેખીને અનુભાવન કરશે.આમ,અનુવાદ પદ સ્વરૂપથી કાવ્ય ભાવ સુધીના માર્ગનો પુરોધા બને છે.

વ્યાકરણ શિક્ષણ માં અનુવાદ નું મહત્વ

શબ્દોની રચના અને વ્યુત્પત્તિ કરતું વિજ્ઞાન એટલે વ્યાકરણ.

સંસ્કૃત ભાષા વ્યાકરણ ને અનુરૂપ ચાલે છે.સંસ્કૃત વાક્યમાં પ્રત્યેક શબ્દ વ્યાકૃત બનીને જ સ્થાન મેળવી શકે છે.આથી સંસ્કૃત શિક્ષણમાં વ્યાકરણ શિક્ષણ પાયાનું સોપાન બને છે.સંસ્કૃત ભાષા આપણા માટે હાલના તબક્કે ત્રીજી કે ચોથી ભાષા છે,તેથી વિદ્યાર્થીઓમાં માતૃભાષાનું

વ્યાકરણ શીખ્યા પછી સંસ્કૃત વ્યાકરણના ક્ષેત્રમાં પ્રવેશે છે.આમ, માતૃ ભાષાનું વ્યાકરણ આપોઆપ સંસ્કૃત વ્યાકરણ શીખવા સમજવા માટેનું સાધન બને છે.આ બંને વ્યાકરણ ને જોડતી કડી છે. સંસ્કૃત રૂપાખ્યાનો, સમાસ, કૃદંત ,કર્તારિ કર્મણિની રચનાઓ વગેરે અનુવાદ કરીને શીખવવા પડે છે. વળી વ્યાકરણની રચનાઓ શીખવ્યા પછી તેને દઢ કરવા માટે મહાવરા ની જરૂર પડે છે તે માટે સંસ્કૃતમાંથી માતૃભાષામાં અને માતૃભાષા માંથી સંસ્કૃતમાં અનુવાદ કરવાનો સ્વાધ્યાય ઉપયોગી બને છે.

સંસ્કૃત વિષય શિક્ષણમાં અનુવાદ નું મહત્વ

સંસ્કૃત વિષયના શિક્ષણમાં અનુવાદ ખૂબ જ વ્યાપક રીતે ઉપયોગી થતો જણાય છે.સંસ્કૃત સાહિત્યની કથાઓ, કાવ્યો, નાટકો વગેરેનો ઉપયોગ આપણે શિક્ષણ દરમિયાન કે વાતચીતમાં કરીએ છીએ.ત્યારે તેનો અનુવાદ કે અનુવાદનો સાર જ કહેતાં હોઈએ છીએ.પંચતંત્ર અને હિતોપદેશની વાર્તાઓનો અનુવાદ આપણા બાલસાહિત્ય નો એક ભાગ બની ગયો છે.

સંસ્કૃતના માતૃભાષામાં થયેલા અનુભવથી જ આપણી વિચાર સમૃદ્ધિ અને ભાષા સમૃદ્ધિ વધે છે.અનુવાદ જ સાહિત્યમાં પડેલા વિચારો આપણે સમજીએ શકીએ છીએ અને યાદ રાખી શકીએ છીએ. આપણે લેખન અભિવ્યક્તિ પર એની અસર પડે છે.સંસ્કૃત ભાષાની લાઘવતા રસિકતા અને પ્રાંજલતા જેવી સૈનિક જ વિશેષતાઓ આપણી માતૃભાષામાં ઉતરે છે.વૈચારિક આદાન-પ્રદાન માં નવી ફેરમ ઉમેરાય છે. વર્ગ શિક્ષણમાં અનુવાદ વર્ગ વ્યવહારનો માધ્યમ બને છે. અનુવાદ થયા પછી જ ચર્ચા પ્રશ્નોત્તરી વિચાર વિસ્તાર થઈ શકે છે.સફળ શિક્ષણ નું મૂલ્યાંકન કરવામાં પણ અનુવાદનો સિંહફાળો છે.આ બધા મુદ્દાઓને

ધ્યાનમાં રાખતા અનુવાદનો શિક્ષણ સંસ્કૃત ભાષાના અધ્યયનની અધ્યાપન માટે ખૂબ જ ઉપયોગી સાબિત થાય છે.

અનુવાદ શિક્ષણ માટે શિક્ષક પાસેથી અપેક્ષિત કૌશલ્ય

સંસ્કૃત શિક્ષકે શિક્ષણ દરમિયાન અનુવાદ માટે કયા કૌશલ્ય પર પ્રભુત્વ પ્રાપ્ત કરવાની છે, જેની સમજ પ્રત્યેક શિક્ષકે મેળવવી જરૂરી છે જે આ પ્રમાણે છે.

1. સંસ્કૃત ભાષાના વર્તનનો ખ્યાલ

ભાષાનું વર્તન એટલે વ્યાકરણના નિયમો દ્વારા નિયમન પામતી રચનાઓ અને તે વ્યાકરણ ની વિશેષતાઓ. સંસ્કૃત ભાષાના વર્તનના ખ્યાલ બાદ જ શિક્ષક વિદ્યાર્થીઓને અનુવાદ શીખવવા માટે સક્ષમ બને છે.

2. શબ્દાર્થ નું શિક્ષણ

શિક્ષક દ્વારા વિદ્યાર્થી જો વાક્યમાં પ્રયોજાયેલા શબ્દોના અર્થને સમજી શકે તો તેને 'અનુવાદ કરવો એટલે ગોખવું 'એવી પ્રચલિત સંકલ્પના ને બદલે 'અનુવાદ કરવો એટલે અર્થગ્રહણ સાથે ભાષાંતર 'એવી સાચી અધ્યયનલક્ષી સંકલ્પના સ્થાપિત કરી શકાય. ટૂંકમાં, સંસ્કૃતના વર્ગમાં શિક્ષકે શબ્દાર્થ ઉત્તરાવવાની ક્રિયા કરવાની નથી, પરંતુ શબ્દોના અર્થ સમજાવવાના છે. આ રીતે અનુવાદ માટે શબ્દાર્થ કેવી રીતે શીખવી શકાય તેની વિભિન્ન પ્રવિધિઓથી શિક્ષક માહિતગાર હોવો જોઈએ.

3. માતૃભાષામાં પ્રયોજાતા તદ્ભવ અને તત્સમ શબ્દો નું જ્ઞાન

સંસ્કૃતમાંથી માતૃભાષામાં એટલે કે આપણા માટે ગુજરાતીમાં અનુવાદ કરવાનો હોય શિક્ષકે વિદ્યાર્થીઓને ગુજરાતી ભાષાની વિશેષતાઓની પણ પરિચય કરાવવો જોઈએ. આ જ્ઞાનથી અનુવાદની ક્રિયા અર્થમાં બને છે.

4. માતૃભાષામાંના વાક્ય પ્રકારો અને વાક્યરચના નું જ્ઞાન

અનુવાદ એટલે અન્ય ભાષાના સમાનાર્થી શબ્દો ગોઠવવા ની રમત હરગીઝ નથી. વાક્યમાં પ્રયોજાયેલા દરેક શબ્દનો અર્થ આવડતો હોય અને વાક્ય નો ભાવાર્થ સમજાઈ ગયો હોય છતાં પણ સમાંતર અર્થ વાળી માતૃભાષા ની વાક્ય રચના કરવી મુશ્કેલ પડે તેવું બને. સંસ્કૃત ભાષા વાક્ય રચનામાં લાંઘવને મહત્વ આપે છે. આથી સંસ્કૃત ભાષામાં બે શબ્દોના સંસ્કૃત વાક્ય નું ગુજરાતી ભાષાંતર વધુ શબ્દો કે વાક્યમાં કરવું પડે તેવી સ્થિતિ પણ સર્જાય. વળી, સંસ્કૃત ભાષા વિવક્ષા અર્થાત વક્તાની અર્થ સંપ્રેષણની ઇચ્છાને વશવર્તીને ચાલતી હોવાથી આ ભાષામાં પૂર્ણવિરામ સિવાયના વિરામચિહ્નોનો ઉપયોગ થતો નથી. ભાષા અને વ્યાકરણ ની આવી ઘણી બાબતો અનુવાદને અને કઠિનતર બનાવે છે. આ વાક્યનો અનુવાદ સરળતાથી કરવા માટે ગુજરાતીમાં વાક્ય રચના નું જ્ઞાન અગત્યનું પાસું બને છે.

અનુવાદ કૌશલ્ય હસ્તગત કરવા માટે શિક્ષક પાસે વ્યાકરણ નો તલસ્પર્શી જ્ઞાન તેમજ અર્થગ્રહણ કરવાની કુશળતા હોવી જોઈએ. વિદ્યાર્થીઓને શીખવવા માટે સરકાર વાળા શબ્દો તારવવા પ્રશ્નો પૂછવા તેની સાથે સંબંધ જોડવો તેમ જ ગુજરાતી ભાષાની માન્ય વાક્ય રચના અનુસાર ગોઠવતા શીખવવું જોઈએ.

5. પ્રશ્ન કૌશલ્ય

સંસ્કૃત શિક્ષણમાં શિક્ષકે વિદ્યાર્થીઓને સંસ્કૃત ભાષામાં જ પ્રશ્નો પૂછીને એકમ નો અનુવાદ સમજાવવું જોઈએ. પ્રશ્ન પૂછ્યા વગર અનુવાદ શીખવવો અશક્ય છે. શિક્ષકો પ્રશ્ન પૂછે અને

સીધો જ અનુવાદ કરી બતાવે તો તે એક પક્ષીય પ્રક્રિયા બને છે. શિક્ષણ દરમિયાન પ્રશ્નો પૂછવામાં આવે તો જ વિદ્યાર્થીઓ શિક્ષણ પ્રક્રિયામાં સક્રિય રીતે ભાગ લે છે. ભાષા અને વિષયવસ્તુ સાથે બુદ્ધિપૂર્વક વ્યવહાર કરે છે અને તેથી અર્થગ્રહણ થાય છે આ પ્રમાણે થયેલું અર્થગ્રહણ અનુવાદના સાચા શિક્ષણનું મહત્વનું સોપાન છે.આવી સમજમાંથી વિદ્યાર્થી ખરો અનુવાદ શીખે છે.આ પ્રમાણે થયેલો અનુવાદ ટકાઉ હોય છે જે વિદ્યાર્થીઓને સ્મૃતિમાં લાંબો વખત રહે છે, તેને ગોખાવવો પડતો નથી.

નિષ્કર્ષ

અનુવાદ શિક્ષણ એ સંસ્કૃત વિષયના પૂર્ણ શિક્ષણની પ્રક્રિયા છે. વિદ્યાર્થી જ્યારે સંસ્કૃત વાક્યમાં નિહિત વિષયવસ્તુ અને ભાષાવસ્તુ બંનેને વિશ્લેષણ કરીને તેના અર્થો અને અર્થઘાંચાઓને પારખી લે ત્યારબાદ જ સાચો અનુવાદ ફલિત થાય છે.આટલા વિશાળ પરિપ્રેક્ષવાળા મુદ્દાનું શિક્ષણ કાર્ય કરવા માટે શિક્ષકે નીચે દર્શાવેલ સાવધાની રાખવી જોઈએ.

અનુવાદ નિષ્પન્ન થાય.શિક્ષક અનુવાદ કદાપિ ન કરે.

-અનુવાદ પરથી વ્યાકરણ કે વિષયવસ્તુ પર નહીં, પરંતુ વ્યાકરણ કે વિષયવસ્તુ પરથી અનુવાદ ઉત્પન્ન થવો જોઈએ.

- અનુવાદની ભાષાને દ્રશ્ય શબ્દોથી દુષિત ન કરવી.

-અનુવાદ ગોખાવવો નહીં.

-અનુવાદ લિસ્ટ અર્થાત કઠિન ન હોવો જોઈએ.

ઉપસંહાર

ટૂંકમાં, સંસ્કૃત ભાષા શિક્ષણ એ કૌશલ્યોના શિક્ષણની પ્રક્રિયા છે. સંસ્કૃત શિક્ષણ માં શિક્ષક - વિદ્યાર્થી સાથેના યાંત્રિક વર્ગ વ્યવહારો અને ગોખણપટ્ટી એ ખરું શિક્ષણ નથી.વિદ્યાર્થી

પોતાના વિચાર અને સંવેદનો વિકાસ કરવા તરફ ગતિ કરતો હોય એ જ સાચું અધ્યયન-અધ્યાપન કહેવાય.આ દૃષ્ટિએ અનુવાદ નો વિચાર કરવો જોઈએ.સંસ્કૃત ભાષાનો અનુવાદ કરાવવા માટે વિદ્યાર્થીઓને વર્ગ વ્યવહાર માં ઝબકોળવા પડે,તેઓની વિચારણાને ઉત્તેજિત કરવી પડે તેમજ હૃદયમાંથી ભાવાનુસારી શબ્દો અને વિચારો નિષ્પન્ન કરાવવાની કાળજી રાખવી પડે.જો આ રીતે, સંસ્કૃત અધ્યાપન યાત્રા કરાવવામાં આવે તો વિદ્યાર્થીઓ સાચા અર્થમાં અનુવાદ શીખશે.

સંદર્ભ

1. દવે જયેન્દ્ર(2005). સંસ્કૃત અધ્યાપનનું પરિશીલન. પાંચમી આવૃત્તિ. બી.એસ.શાહ પ્રકાશન. અમદાવાદ
2. ચૌહાણ(2018). સંસ્કૃત પદ્ધતિ. પ્રથમ આવૃત્તિ. એજ્યુકેશન ક્રિએશન. દિલ્હી